

Ευστάθιος Κωστάκης

Αρχαιολόγος, Υποψήφιος Δρ. King's College London

Η Λατρεία της Δήμητρας και της κόρης στην περιοχή της Λαυρεωτικής

1. Το Ημερολόγιο Θυσιών του Θορικού και η Λατρεία της Δήμητρας και της Κόρης

Η ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΩΝ ΕΛΕΥΣΙΝΙΩΝ θεοτήτων στην περιοχή της Λαυρεωτικής είναι γνωστή τόσο από τα αρχαιολογικά ευρήματα, όσο και από το επιγραφικό υλικό αλλά και από τις αρχαίες πηγές. Στον *Ομηρικό Ύμνο στη Δήμητρα* του 7ου π.Χ. αιώνα, η θεά εξιστορεί στις κόρες του βασιλιά της Ελευσίνας Κελεού πως κατέφθασε αιχμάλωτη σε πλοίο ληστών από την Κρήτη και κατόρθωσε να δραπετεύσει, ενώ το πλοίο είχε προσαράξει στον Θορικό. Παράλληλα με την ποιητική παράδοση, το ημερολόγιο θυσιών του δήμου επιβεβαιώνει την εξέχουσα θέση που κατείχε η λατρεία της Δήμητρας και της Κόρης στην περιοχή, αφού σύμφωνα με αυτό οι Θορίκιοι γιόρταζαν την πλειοψηφία των εορτών που λάμβαναν χώρα στο Άστυ και την Ελευσίνα προς τιμήν τους¹. Η πρώτη ήταν τα Προηρόσια κατά τον μήνα Βοηδρομιώνα, τα οποία στην Ελευσίνα γιορτάζονταν τον Πυανεψιώνα, έναν μήνα δηλαδή αργότερα. Σύμφωνα με τον Parker, τα Προηρόσια ήταν γιορτή αγροτικού χαρακτήρα και αφορούσαν το προκαταρκτικό στάδιο της σποράς². Δεν είχαν σταθερή ημερομηνία και κάθε δήμος τα γιόρταζε, όταν οι καιρικές συνθήκες ευνοούσαν την έναρξη της σποράς. Λαμβάνοντας υπόψιν το υψηλό κόστος της θυσίας και συγκρίνοντάς την με παρόμοια θυσία που προσέφερε ο δήμος του Τειθρά μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι θυσίες αυτές προσφέρονταν είτε στην Αθήνα ως προκαταρκτικές πριν από την πορεία προς την Ελευσίνα, όπου κορυφώνονταν οι εορτασμοί, ή στους αγροτικούς δήμους στα πλαίσια τοπικών εκδοχών με θυσίες

1. Daux (1983).

2. Parker 2005: 294.

υψηλού κόστους κατά το αθηναϊκό πρότυπο. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι δύο προβλέψεις που ακολουθούν τις θυσίες: ο Ιερέας έπρεπε να παράσχει γεύμα σε έναν παρευρισκόμενο εξέχουσας θέσης και οι γυναίκες έπρεπε να ολοθυγούν κατά την εκτέλεση των θυσιών. Η πράξη της ολοθυγής, η οποία ως φαίνεται ήταν χαρακτηριστική των θυσιών στον Δία καθώς επαναλαμβάνεται τον μήνα Θαργηλιώνα, παρατηρείται γενικότερα σε αιματηρές θυσίες με επίκληση θεοτήτων από γυναίκες. Το γεγονός ότι στο ημερολόγιο αναφέρεται δύο φορές φανερώνει κατά τη γνώμη μου τη σπουδαιότητα των θυσιών, στις οποίες έπρεπε να παρευρίσκονται και οι γυναίκες. Όπως είναι γνωστό από την Αθήνα αλλά και από την υπόλοιπη Αττική, η συμμετοχή των γυναικών περιοριζόταν σε γιορτές που σχετίζονταν με τη γονιμότητα, η πλειοψηφία των οποίων τελούνταν αποκλειστικά από εκείνες. Αυτές οι γιορτές ήταν βαθιά ριζωμένες στις τοπικές λατρευτικές παραδόσεις και δεν ήταν αναγκαίο από τον δημιουργό της επιγραφής να αναφέρει λεπτομέρειες στη στήλη. Στις περιπτώσεις όμως, που οι γυναίκες έπρεπε να συμμετάσχουν σε θυσίες θεοτήτων, η λατρεία των οποίων συνήθως δεν απαιτούσε την ενεργητική ή παθητική συμμετοχή τους, όπως στις θυσίες στον Δία Πολιέα, τότε αυτό έπρεπε να καταγραφεί ως αναγκαία πρόβλεψη.

Ο Θορικός, όπως και άλλοι δήμοι της αγροτικής Αττικής, συμμετείχαν στα Ελευσίνια Μυστήρια, όπως φανερώνει η απουσία θυσιών και προσφορών στα σωζόμενα ημερολόγια μεταξύ της 14ης και της 27ης Βοηδρομιώνος. Αν και είναι αδύνατο να αποδειχθεί με τα διαθέσιμα αρχαιολογικά και επιγραφικά δεδομένα, είναι πιθανόν να υπήρχαν τοπικές εκδοχές των Μυστηρίων. Η επιγραφή του δήμου των Φρεαρρίων³ θα μπορούσε ίσως να περιγράφει μια τέτοια τοπική εκδοχή⁴, παρόλο που στην επιγραφή αναφέρεται το όνομα του Ιάχου, ο οποίος σχετίζεται αποκλειστικά με τον άξονα Αθήνας-Ελευσίνας⁵.

Η επόμενη μεγάλη γιορτή ήταν τα Θεσμοφόρια, τα οποία στην Αθήνα γιορτάζονταν τον Πυανεψιώνα⁶. Εντύπωση προκαλεί η απουσία της γιορτής από το ημερολόγιο του Θορικού, αν και προς το τέλος του Βοηδρομιώνος η θυσία στη Δήμητρα θα μπορούσε να ταυτιστεί με τα Θεσμοφόρια. Όπως είδαμε στην περίπτωση των Προηροσίων, αλλά όπως είναι γνωστό και από άλλα ημερολόγια, υπήρχε μια σχετική ευελιξία στις ημερομηνίες προσφοράς των θυσιών, κυρίως σε περιπτώσεις τοπικών εκδοχών αθηναϊκών ή ελευσινιακών εορτών.

Κατά τους μήνες Ελαφνοβλιώνα και Μουνιχιώνα στο ημερολόγιο του Θορικού απαντώνται αντίστοιχα θυσίες προς τιμήν της Δήμητρας Χλόης και Ανθείας, που, σύμφωνα με τον Parker, κλείνουν τον κύκλο της σποράς και της συγκομιδής που

3. Vanderpool 1970 (SEG XXXV 113); Sokolowski 1971: 217-219.

4. Osborne 1985: 177, 251, σημείωση 39.

5. Simms 1998: 91-107.

6. Parke 1977: 82-88.

ξεκίνησε με τον εορτασμό των Προηροσίων. Ο Parker υποστηρίζει ότι η γιορτή των Άνθεων δεν αφορούσε μόνο τα άνθη, αλλά και τα άνθη των σιτηρών⁷. Το ερώτημα που γεννάται είναι βέβαια γιατί σε μια περιοχή, όπου η μεταλλουργία αποτελούσε την κατεξοχήν ασχολία των κατοίκων, δινόταν τόση έμφαση σε γιορτές που σχετίζονταν με τη γονιμότητα της γης. Σύμφωνα με τον Parker, οι τέτοιου είδους γιορτές αν και έχουν τις καταβολές τους στη γη και την καλλιέργειά της, φαίνεται ήδη από τον 5ο αιώνα π.Χ. να έχουν χάσει τον αρχικό τους χαρακτήρα⁸. Η Δήμητρα Χλόη, για παράδειγμα, λάμβανε θυσία στο ιερό της στην Ακρόπολη τον Θαργηλιώνα, μέσα Μαΐου με μέσα Ιουνίου, όταν σίγουρα η γη δεν ήταν κλωρή. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε κάτι ανάλογο και για την περιοχή της Λαυρεωτικής, όπου οι αγροτικές δραστηριότητες κατά τον 4ο κυρίως π.Χ. αιώνα ήταν αρκετά περιορισμένες συγκριτικά με άλλους δήμους της αγροτικής Αττικής. Η λατρεία της Δήμητρας ενδέχεται με το πέρασμα του χρόνου να απέκτησε μία ίσως πιο μεταφορική έννοια, περισσότερο συνδεδεμένη με τη σχέση της θεάς και της Κόρης με τον Άδη.

2. Τα Ιερά του Θωρικού και η λατρεία της Δήμητρας και της Κόρης

2.1 Το 'δωρικό' κτήριο

Όπως είναι γνωστό από παλαιότερες δημοσιεύσεις, το κτήριο είχε τη μορφή διπλής δωρικής στοάς⁹, η οποία δεν ολοκληρώθηκε ποτέ. Παρά την ημιτελή μορφή της, δεν εγκαταλείφθηκε αλλά χρησιμοποιήθηκε, όπως φανερώνει η ανακάλυψη τενόντων για την τοποθέτησή σιηλών και βάσεων για την τοποθέτησή αγαλμάτων.

Όσον αφορά τη χρήση του κτηρίου, αν και είναι δύσκολο να καταλήξουμε σε απόλυτα συμπεράσματα, είμαστε βέβαιοι πως αποτελούσε μέρος ενός συνόλου μνημειακού χαρακτήρα. Παρόλο που εκ πρώτης όψεως η παρουσία εκτεταμένου επιπέδου χώρου που θα μπορούσε να λειτουργεί ως αγορά φαίνεται σχεδόν αδύνατη λόγω των προβλημάτων που προκαλούσαν οι συνεχείς πλημμύρες, η επιφανειακή έρευνα των τελευταίων ετών στην κοίτη του ποταμού προς τα βορειοανατολικά έχει φέρει στο φως μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη που υποδηλώνουν την ύπαρξη κι άλλων κτηρίων. Η άποψη πως το κτήριο είχε λατρευτική χρήση βασίζεται κυρίως στην επιγραφή που βρέθηκε στην περιοχή¹⁰ και στους κέρνους που βρέθηκαν στο εσωτερικό του. Σύμφωνα με την Οικονομάκου η ανέγερση ενός μνημειώδους ιερού, αντάξιου του Σουνιακού, αποσκοπούσε στην προσπάθεια του

7. Parker 1987: 141-142.

8. Parker 2005: 195-6.

9. Πετράκος 1996: 23.

10. IG II, 1, 5, 1047.

δήμου να κυριαρχήσει στην ευρύτερη μεταλλοφόρα περιοχή¹¹. Η κατασκευή ίσως να ξεκίνησε με μια διπλή στοά που πιθανότατα να ήταν και η κύρια είσοδος του ιερού. Οι εργασίες σταμάτησαν είτε λόγω των πλημμυρών είτε λόγω των οικονομικών δυσχεριών του Πελοποννησιακού πολέμου. Όπως είναι γνωστό και από την Ακρόπολη της Αθήνας, στο τέλος του 5ου αιώνα το κέντρο του ενδιαφέροντος στράφηκε στην κατασκευή ή την ενίσχυση υπαρχόντων οχυρωματικών έργων. Ο Ξενοφών (*Ελλ.* 1, 2, i.) μας πληροφορεί ότι οι Αθηναίοι οχύρωσαν τον Θορικό το 412 π.Χ., μετά την κατάκτηση της Δεκέλειας. Μετά το 404 π.Χ. το οχυρό εγκαταλήφθηκε και μαζί του και η ιδέα της ολοκλήρωσης του ιερού. Η διπλή στοά ήταν το μόνο τμήμα που είχε σχεδόν ολοκληρωθεί και γι' αυτό ίσως να χρησιμοποιήθηκε ως λατρευτικός χώρος.

Ήδη από τους πρώτους ανασκαφείς το κτήριο είχε ταυτιστεί με τη λατρεία της Δήμητρας και της Κόρης, ιδιαίτερα μετά την ανεύρεση επιγραφής που αναφέρεται στο τέμενος των θεοτήτων, αν και ο τύπος «τοῖν θεοῖν» είναι δυϊκός αριθμός της γενικής και δοτικής και του αρσενικού και του θηλυκού γένους¹². Επομένως η επιγραφή θα μπορούσε να αναφέρεται και στο τέμενος των θεών αλλά και στο τέμενος των θεοτήτων. Οι τελευταίες ανασκαφές έφεραν στο φως μικρές εκδοχές αγγείων, τα οποία αν και δεν είναι αποκλειστικά ευρήματα ιερών της Δήμητρας και της Κόρης, αποτελούν ένδειξη της λατρείας τους, η οποία ενισχύθηκε μετά την ανεύρεση ενός πήλινου και ενός χάλκινου κέρνου. Ένα άλλο επίσης στοιχείο που φαίνεται να εξυπηρετούσε τη λατρεία της Δήμητρας και της Κόρης ήταν η σύνδεση με τη θάλασσα μέσω του ποταμού, όπως επιβεβαίωσαν οι έρευνες της βέλγικης αρχαιολογικής σχολής το 1968. Είναι πιθανόν λοιπόν η θέση να μην ήταν τυχαία αλλά να εξυπηρετούσε τη λατρεία με αναπαραστάσεις τμημάτων του *Ομηρικού Ύμνου*.

Αν και δε μπορούμε να καταλήξουμε σε απόλυτα συμπεράσματα ως προς τη χρήση του κτηρίου, μπορούμε να συνοψίσουμε πως η στοά αποτελούσε μέρος ενός συνόλου μνημειακού χαρακτήρα που είχε τη μορφή νησίδας στο δέλτα του ποταμού. Η στοά θα μπορούσε να αποτελεί τη μνημειώδη είσοδο ενός ιερού που είτε δεν ολοκληρώθηκε ποτέ είτε δεν έχει ακόμα εντοπιστεί. Θα μπορούσε επίσης να αποτελεί μέρος μιας αγοράς, η οποία ίσως να περιελάμβανε ιερό της Δήμητρας και της Κόρης δικαιολογώντας έτσι την παρουσία των κέρνων και της επιγραφής. Αν υποθέσουμε ότι στο συγκεκριμένο σημείο της κοιλάδας βρισκόταν η αγορά του δήμου, η παρουσία ιερού της Δήμητρας, η λατρεία της οποίας ευνοούσε την αδι-άλειπτη και προσοδοφόρα λειτουργία των μεταλλείων, φαίνεται απόλυτα λογική.

11. Οικονομάκου 2001: 166-7.

12. Liddel – Scott 1907: 472-3.

Ανάλογα παραδείγματα έχουμε και από άλλες περιοχές με μεταλλευτική δραστηριότητα, όπως στη Θάσο και την Κύθνο, όπου βρέθηκαν κέρνοι ελευσινακού τύπου¹³.

2.2 Το ιερό στην περιοχή Στεφάνι-Μαρκατίου

Το ιερό χρονολογείται στα μέσα του 4ου π.Χ. αιώνα και αποτελείται από δύο πτέρυγες, την ανατολική και τη δυτική με δωμάτια για διαμονή και συνεσίαση. Οι δύο πτέρυγες επικοινωνούσαν με τα δωμάτια Εα και Ε, τα οποία αποτελούσαν τον λατρευτικό πυρήνα του ιερού. Το δωμάτιο Ε βρισκόταν σε χαμηλότερο επίπεδο και συνδεόταν με το δωμάτιο Εα με μνημειώδη κλίμακα, εκατέρωθεν της οποίας βρέθηκε από μια κόγχη. Σε μια από αυτές ανακαλύφθηκε ένας σχεδόν ακέραιος κέρνος και κομμάτια τουλάχιστον τριών ακόμα¹⁴. Κατά τις ανασκαφικές εργασίες βρέθηκαν τμήματα απανθρακωμένου ξύλου που μας οδηγούν στο συμπέρασμα πως το δωμάτιο στεγαζόταν και είχε τη μορφή υπόγειου θαλάμου.

Η συγκριτική μελέτη των μορφολογικών χαρακτηριστικών και των κινητών ευρημάτων του ιερού με αντίστοιχα από επιβεβαιωμένα ιερά μας οδηγούν στην ταύτιση του ιερού με τις Ελευσίνιες θεότητες: η ίδρυση του ιερού επάνω σε λόφο εξυπηρετούσε την Άνοδον που σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές λάμβανε χώρα την πρώτη μέρα των Θεσμοφορίων¹⁵.

Ο υπόγειος θάλαμος Ε θα μπορούσε να αναγνωρισθεί ως το μέγαρο του ιερού κατά το πρότυπο της Ελευσίνας. Είναι πιθανόν στο δωμάτιο αυτό να τελούνταν αναπαραστάσεις της άφιξης της Περσεφόνης από τον Άδη ή δρώμενα που συνδέονταν με τον εορτασμό των Θεσμοφορίων. Η παρουσία του μεγάρου συνήθως αποτελεί χαρακτηριστικό στοιχείο ιερών που αναγνωρίζονται ως Θεσμοφόρια. Παραδείγματα Θεσμοφορίων υπάρχουν σε διάφορες περιοχές των Κυκλάδων, όπως στην Καρθαία Κέας, Αρκεσίνη Αμοργού, Σαγκρί Νάξου, Πάρο, Μύκονο, και Υψηλή Άνδρου¹⁶.

Το δάπεδο και οι κόγχες του υπόγειου θαλάμου δημιουργήθηκαν με λάξευση του φυσικού βράχου, ο οποίος παρέμεινε σκοπίμως εκτεθειμένος, όπως και στο ιερό της Κυρήνης¹⁷. Ο φυσικός βράχος θεωρείται γενικότερα χαρακτηριστικό στοιχείο της λατρείας της Δήμητρας.

Η ανεύρεση κέρνων που σχετίζονται αποκλειστικά με τη λατρεία των Ελευσίνιων θεοτήτων.

13. Rolley 1965: 483; Μητσοπούλου 2010: 47-56.

14. Τσάιμου – Οικονομάκου 1998: 213.

15. Αριστ. *Θεσμοφ.* 585, 623; Πaus. I, 42, 6; Ηρόδ. V 134.

16. Μητσοπούλου 2010: 55.

17. White 1981: 20.

Η χρήση των κογχών εκατέρωθεν της μνημειώδους κλίμακας. Η κόγχη, μέσα στην οποία βρέθηκε ο κέρνος, φαίνεται πως χρησιμοποιείτο για εναπόθεση προσφορών, ενώ η άλλη για χοές, όπως και στο ιερό της Κυρήνης¹⁸.

Η παρουσία δωματίων για διαμονή και κατανάλωση φαγητού και η άμεση σχέση τους με τον λατρευτικό πυρήνα του ιερού φανερώνει πως η κοινή κατανάλωση φαγητού, ιδιαίτερα έπειτα από την προσφορά θυσίας, ήταν βασικό χαρακτηριστικό των λατρευτικών πρακτικών που λάμβαναν χώρα στο ιερό, όπως και στο ιερό της Ακροκορίνθου¹⁹.

Η παράλληλη λειτουργία των δύο ιερών θα μπορούσε να εξηγηθεί ως εξής: όταν ξεκίνησε η κατασκευή του 'δωρικού' κτηρίου, το ιερό στην περιοχή Στεφάνι ήταν πιθανότατα μικρό και υπαίθριο. Όταν η κατασκευή του 'δωρικού' κτηρίου διεκόπη και τα νερά άρχισαν να καλύπτουν εποχιακά το κτήριο, η λατρεία δεν σταμάτησε, όπως συνέβη και στο ιερό των Αβδήρων, το οποίο ενώ πλημμύριζε εποχιακά από τη θάλασσα, η χρήση του συνεχίστηκε παράλληλα με την ανέγερση ενός δεύτερου ιερού²⁰. Στον Ακράγαντα επίσης παρατηρούμε την παράλληλη λειτουργία δύο ιερών που εξυπηρετούσαν πολύπλοκα τελετουργικά με πομπές που πιθανότατα συνέδεαν τους δύο λατρευτικούς χώρους²¹.

Η ανέγερση του ιερού συμπίπτει χρονικά με τη συστηματική εκμετάλλευση των μεταλλείων αλλά και με την προσπάθεια αναβίωσης της Ελευσινιακής λατρείας από τον Λυκούργο²².

Η κορύφωση της μεταλλευτικής δραστηριότητας προσέδωσε στον δήμο ένα νέο οικονομικό χαρακτήρα. Εύλογα γεννάται το ερώτημα για ποιο λόγο η λατρεία των Ελευσίνιων θεοτήτων που είχε άμεση σχέση με τη γονιμότητα του εδάφους διατήρησε τόσο σπουδαίο ρόλο σε μια περιοχή που η καλλιέργεια της γης αποτελούσε πλέον δευτερεύουσα δραστηριότητα. Είναι πιθανό κατά την Αρχαϊκή εποχή η Λαυρεωτική να ήταν μια αγροτική περιοχή όμοια με τους υπόλοιπους αγροτικούς δήμους της Ατικής, στους οποίους η Δήμητρα κατείχε εξέχουσα θέση ως θεά που εξασφάλιζε τη γονιμότητα του εδάφους²³. Αργότερα όμως, καθώς η εκμετάλλευση του υπεδάφους γινόταν σταδιακά πιο εντατική, φαίνεται πως η λατρεία άλλαξε χαρακτήρα και ταυτίστηκε περισσότερο με τη σχέση των Ελευσίνιων θεοτήτων με τον κάτω κόσμο. Η διάνοιξη στοών ίσως να έφερε τους ανθρώπους πιο κοντά στο φόβο του αγνώστου που προκαλούσαν το σκοτάδι και οι δύσκολες συνθήκες εργασίας μέσα στις μεταλλευτικές στοές. Αυτός ο φόβος αναμφισβήτητα

18. White 1993:156-9.

19. Cronkite 1997: 126-7.

20. Cronkite 1997: 99.

21. Cole 1994: 214-5.

22. Miles 1998: 68.

23. Eliot 1962: 122.

δημιουργούσε μεταφυσικά ερωτήματα που θα μπορούσαν να απαντηθούν μόνο μέσα από τη μυστηριακή λατρεία. Δεν είναι τυχαίο ότι στην περιοχή έχουμε επίσης ενδείξεις ορφικής λατρείας²⁴ αλλά και λατρείας άλλων θεοτήτων που σχετίζονταν με τον κάτω κόσμο, όπως του Ερμή²⁵. Η σχέση της μυστηριακής λατρείας με τη μεταλλευτική δραστηριότητα είναι εμφανής και από την παρουσία κέρνων στους χώρους εργαστηρίων επεξεργασίας στην Αγριλέζα και τη Σούρεζα²⁶. Η παρουσία κέρνων εκτός των ορίων ενός ιερού αποτελεί μοναδικό μέχρι σήμερα παράδειγμα και φανερώνει την ιδιαίτερη σημασία που κατείχε η λατρεία των Ελευσίνιων θεοτήτων σε όλα τα επίπεδα της μεταλλευτικής δραστηριότητας. Η επεξεργασία του κοιτάσματος ήταν εξίσου σημαντική με την εξόρυξή του και είναι πιθανό οι εργαζόμενοι να προέβαιναν σε δεήσεις ή τελετουργίες για προστασία και φύλαξη από ατυχήματα κατά τα διάφορα στάδια επεξεργασίας του μεταλλεύματος. Οι κέρνοι ίσως να χρησιμοποιούνταν στα πλαίσια αυτών των πρακτικών.

Η λατρεία θεοτήτων με χθόνιο χαρακτήρα φαίνεται πως είναι χαρακτηριστική σε περιοχές με έντονη μεταλλευτική δραστηριότητα, όπως στη Θάσο και την Κύθνο²⁷, και θα μπορούσε να συσχετιστεί και με τους λεγόμενους «βάκχους» των μυστών. Ο Rubensohn στα τέλη του 19ου αιώνα²⁸ και αργότερα ο Beazley²⁹ υποστήριξαν πως ο γραπτός ερυθρός διάκοσμος των κέρνων αποτελεί σχηματική απόδοση του μεταλλικού «δεσμού», στον οποίο στερεώνονταν οι κλάδοι μυρτιάς που έφεραν οι μύστες. Ο δεσμός αυτός συχνά εικονίζεται και ως αυτόνομο αντικείμενο τόσο στον εικονογραφικό διάκοσμο της Ελευσίνας, όσο και σε αθηναϊκά νομίσματα. Είναι πιθανόν το μεταλλικό αυτό εξάρτημα να αποτελούσε μονάδα προσφοράς μετάλλου που αγόραζαν και εν τέλει ανέθεται οι μύστες ως αντίτιμο της μύσής τους.

Η περίπτωση του Θορικού φανερώνει πως η αξιοποίηση και εκμετάλλευση ενός φυσικού στοιχείου μπορούσε να επηρεάσει τις λατρευτικές πρακτικές μιας περιοχής και να μεταβάλλει το πεδίο δράσης μιας συγκεκριμένης θεότητας. Σύμφωνα με το στρουκτουραλιστικό μοντέλο της γαλλικής σχολής μια θεότητα μπορούσε να είναι ενεργή σε πολλά και διαφορετικά μεταξύ τους πεδία, όπως γονιμότητα, πόλεμος κ.τ.λ. Τα πεδία καθαυτά βέβαια δεν καθόριζαν απόλυτα τη θεότητα, διότι ένα ή πολλά πεδία μπορεί να μοιράζονταν από δύο ή και περισσότερες θεότητες. Η διαφορά ήταν ο τρόπος ή οι τρόποι δράσης που έφεραν στα πεδία που ενεργ-

24. Langton 1985: 145-148, Οικονομίδης 1987: 11-14, Thompson 1995: 40, 42, 132.

25. Langdon 1977: 168-173.

26. Βλ. σημ. 24.

27. Μητσοπούλου 2010: 47-56.

28. Rubensohn 1898: 29.

29. Beazley 1941: 1-7.

γούσαν³⁰. Η Δήμητρα, για παράδειγμα, σχετίζεται με την γέννα, όχι όμως με τη γυναικολογική έννοια, η οποία ανήκει στην Άρτεμη και την Ειλείθυια, αλλά με την έννοια του καθήκοντος της γυναίκας να γεννήσει υγιείς απογόνους. Η περίπτωση του Θορικού μας οδηγεί να τοποθετήσουμε τη λατρεία της Δήμητρας σε ένα ευρύτερο πεδίο, αυτό της γονιμότητας όχι όμως των σιτηρών αλλά του εσωτερικού της γης που φέρει το πολύτιμο μετάλλευμα. Η λατρεία της Δήμητρας και της Κόρης κατά τη γνώμη μου λειτουργούσε ως μέσο επικοινωνίας με τον υπόγειο κόσμο. Οι συνεχείς κάθοδοι και άνοδοι στις μεταλλευτικές στοές ίσως να προκαλούσαν τη ψευδαίσθηση της εισόδου και εξόδου στον χώρο των θεών, όπου οι άνθρωποι ένιωθαν ευάλωτοι από το σκοτάδι, το άγνωστο, και τον κίνδυνο του θανάτου. Η εύνοια των θεών που δρούσαν στον χώρο αυτό ήταν φυσικά απαραίτητη καθώς εξασφάλιζε όχι μόνο την αδιάλειπτη λειτουργία των μεταλλείων, στην οποία σπινρίζονταν σε μεγάλο βαθμό η αθηναϊκή οικονομία, αλλά και την ασφάλεια όλων όσων εργάζονταν σε αυτά.

Εν κατακλείδι, παρατηρούμε πως ενώ οι λατρευτικές πρακτικές μιας περιοχής μπορεί να παρέμεναν αναλόγιες και παγιωμένες, όπως δείχνει και η ανάγκη καταγραφής τους σε επιγραφές με τη μορφή ημερολογίων κατά τον 4ο π.Χ. αιώνα, οι θρησκευτικές όμως πεποιθήσεις ή πιό εύστοχα οι προσδοκίες και οι σκοπιμότητες των πρακτικών αυτών μπορούσαν να μεταβάλλονται έτσι ώστε να προσαρμόζονται και να ανταποκρίνονται στις νέες οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές ανάγκες της κοινωνίας στην οποία ανήκαν εκείνοι που τις εκτελούσαν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Agora XXXI = M.M. Miles, *The City Eleusinion*, Princeton, 1998.
 J.D. Beazley, 1941, «Bakchos-Rings», *NC* 1, 6TH SER., 1-7.
 S. Cole, 1994, «Demeter in the ancient Greek city and its countryside», στο E. Susan και R. Osborne, επιμ., *Placing the Gods: Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece*, 199-216, Oxford.
 S. M. Cronkite, 1997, *The Sanctuary of Demeter at Mytilene: a Diachronic and Contextual Study*, UCL London (αδ. διδ. Διατριβή).
 G. Daux, 1983, «Le Calendrier de Thorikos au Musée J. Paul Getty», *AntCl* 52, 150-174.
 C. W. J. Eliot, 1962, *Coastal Demes of Attika: a Study of the Policy of Kleisthenes*, Toronto.
 M. Langton, 1985, «The Grave of Posthon at Sounion», *Hesperia* 54, 145-8.
 M. Langton and L. V. Watrous, 1977, «The Farm of Timesios: Rock cut Inscriptions in South Attica», *Hesperia* 46, 162-177.
 H. G. Liddell – R. Scott, 1907, *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, (μετάφρ. Ξ.Π. Μόσχου και επιμ. Μ. Κωνσταντινίδου), Αθήνα, τόμος 2, 472-3.

30. Parker 2011: 88, 93-4.

- X. Μπτσοπούλου, 2010, «Το Ιερό της Δήμητρας στην Κύθνο και η μίσθωση του ελευσινιακού τεμένους», *Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Βόλος 2005.
- M. Οικονομάκου, 1994, *Αρχαιολογικό Δελτίο*, 65-67.
- R. Osborne, 1985, *Demos, the Discovery of Classical Attika*, Cambridge.
- H. W. Parke, 1977, *Festivals of the Athenians*, London.
- R. Parker, 1987, in T. Linders and G. Nordquist, επιμ., *Gifts to the Gods: Proceedings of the Uppsala Symposium 1985*, Stockholm.
- R. Parker, 2005, *Polytheism and Society at Athens*, Oxford.
- R. Parker, 2011, *On Greek Religion*, Oxford.
- B. Πετράκος, 1996, «Θορικός», *Έργον* 1995, 20-3, Αθήνα.
- O. Rubensohn, 1898, «Kerchnos», *AM* 23, 271-306.
- R. M. Simms, 1998, «The Phrearrhian Lex Sacra An Interpretation», *Hesperia* 67, No. 1, 91-107.
- F. Sokolowski, 1971, «On the Lex Sacra of the Deme Phrearrhioi», *GRBS* 12, 217-220.
- K. Γ. Τσάιμου και Μ. Οικονομάκου, 1998, «Κέρνοι στην Λαυρεωπική», στο Σ. Κόλλια και Δ. Πρόφης, επιμ., *Πρακτικά Ζ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής*, Κορωπί 19-22 Οκτωβρίου 1995, Κορωπί, 210-222.
- E. Vanderpool, 1970, «A Lex Sacra of the Attic Deme Phrearrhio, *Hesperia* 39, No. 1, 47-53.
- D. White, 1981, «Cyrene's Sanctuary of Demeter and Persephone; a Summary of a Decade of Excavation», *AJA* 85, 13-30.
- D. White, 1993, *The Extramural Sanctuary of Demeter and Persephone at Cyrene, Libya: the site's architecture, its first six hundred years of Development*, Philadelphia.

SUMMARY

Both archaeological and epigraphical evidence from Thorikos reveals the prominent role the Eleusinian goddesses held during the 4th century B.C., period that corresponds chronologically with the pinnacle of the mining activity. Cult practices of chthonic character were favored in mining regions, such as Laurion, Thasos, and Kythnos. The constant danger and the extreme working conditions in the mining shafts might have created metaphysical questions, that could have been answered only through mystic cult. The case of Thorikos demonstrates how the exploitation of a natural element could alter the local cult practices in order to correspond to the financial, political, and social needs of the society to which the people who performed those practices belonged.

Φωτ. 1. Το 'δωρικό' κτήριο σήμερα.

Φωτ. 2. Κάτοψη του ιερού στην κοιλάδα Αδάμη.

Φωτ. 3. Κάτοψη του ιερού στην περιοχή Στεφάνι (Οικονομάκου 1994:65).

Φωτ. 4. Η κλίμακα στο δωμάτιο Ε.